

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Лантух В. В. Про стан обліку і статистики в торгівлі України в роки непу // Вісник Харківського державного університету. – № 385: Історія. – Вип. 28. – Харків, 1994. – С. 120 – 127.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ментов. - М., 1960. - Т. 3. 22. Ш сесія ВУЦВК IX скликання;
Стенограф. звіт. - Харків, 1926. 23. Ш сесія ВУЦВК X скликання.
Стенограф. звіт. - Харків, 1928. 24. Харківський облдержархів.

В.В.Лантук

ПРО СТАН ОБЛІКУ І СТАТИСТИКИ В ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Для вивчення становлення і розвитку економіки велике значення має промислова статистика, яка складається з матеріалів переписів, даних ЦСУ та його місцевих органів, а також відомчої статистики. В відновленні торгівлі у 1921 році перед державою постало питання про наладження обліку та звітності, що допомагало б кращому знанню процесів, які в ній відбувалися. У газетах та журналах 20-х років зміщувався матеріал, який характеризував стан обліку і статистики як всієї економіки, так і конкретних її галузей, в тому числі торгівлі. Їх авторами були, як правило, робітники торгівлі, фінансових і статистичних органів, які писали про надмірну кількість усіляких форм звітності і недодіки якості отримуваної статистичної інформації [1; 2; 3, 1924, 17 груд.]. Але вони стосувалися обліку лише в якійсь конкретній стороні торгової діяльності. Використовуючи матеріали центральних архівів України, документальні публікації, автор даної статті намагався показати, наскільки якісним та всеохоплюючим був облік в торгівлі УРСР під час непу.

Зарубіжні економісти відмічали, що дореволюційна Росія була країною високої статистичної культури. Причини недостатньої точності статистичних матеріалів вбачали в тому, що ці матеріали отримували в малокультурній середі, яка при цьому з великим острахом відносилася до всілякої реєстрації [4, с. 127-128].

У березні 1923 року, використовуючи цей статистичний досвід, був проведений Всесоюзний міський торговельний перепис; який зафіксував кількість підприємств усіх видів і форм торгівлі як в цілому по республіці, так і в конкретних губерніях, суму обігу, кількість працюючих в торгівлі [5].

У 1924 році ЦСУ України провело обстеження сільської торговельної мережі. Матеріали переписів і обстежень були широко використані економістами, практичними робітниками при аналізі ситуації в державній, кооперативній і приватній торгівлі республіки в

1923-1924 рр. Цей статистичний матеріал свідчив про велику роль приватного капіталу, дозволяв прогнозувати тенденції розвитку торгівлі [6].

Слід відзначити також і те, що майже відразу з відновленням торгівлі правляча партія поставила питання про уніфікацію і скорочення бюрократичної звітності і вироблення методів одноманітного рахівництва [7, с. 67]. А що стосується кооперативної звітності, то цей заклик був своєчасним. Матеріал, призначений даній проблемі і вміщений в "Економічній газеті", таку мав і назву: "Врятуйте від статистичної повені" [3, 1924, 17 груд.]. У деяких районах країни 17 установ вимагали від споживчих товариств щомісячних звітів, а в Україні 29-районних установ уже не могли злити своє життя без отримання щомісячного звіту про діяльність споживчих товариств свого району [3, 1924, 17 груд.].

Державні і господарські організації вимагали звіту у встановлений ними термін за виробленими бланками чи формами і обов'язково з відомостями "на сьогодні". Тому в райспілках і Вукопспілці сиділа маса працівників, які заповнювали різноманітні бланки, складали чергові звіти і доповіді по "встановленим формам", комбінували, а під час і висмоктували з пальців цифри і відомості.

Оргвідділи райспілок перетворились у довідкові і інформаційні бюро, які щомісячно писали від 10 до 30 надзвичайних і чергових доповідей і звітів. Увесь цей потік бюрократично-казенної звітності ні до яких позитивних результатів не приводив, завантажував і без того слабкий і під час не досить грамотний апарат споживчої кооперації, збільшував організаційні витрати, породжував нервовість і невдоволення. Перш за все в обітку господарської і громадської діяльності кооперації необхідно було внести єдність, ліквідувати дезорганізуючий потік форм, бланків, анкет тощо. Для цього треба було визначити коло установ і організацій, яким був підзвітний конкретний вид кооперації, а також терміни надання звітів, бо вже тоді кооперація закидалася самими різноманітними статистичними бланками, формами, які надходили з різних джерел.

Один кооперативний статистик Подільської губернії підрахував, що йому на протязі місяця потрібно надати відповідей на 3856 зовсім різних питань, крім питань для відповідей по кварталам, декадам та ін. [8, 1924, 18 груд.]. Така велика кількість запитів, без сумніву, давала погану якість звітів, які подавалися. Були відомі випадки, коли на посаду статистика в райсоказі не

погоджувався ні один з місцевих робітників, бо "краще без роботи сидіти, ніж на цій роботі і опину зламати, і свою репутацію підірвати" [8, 1924, 18 груд.] .

У травні 1924 року наркомат торгівлі України розіслав циркуляр губкомторгам, в якому повідомлялося, що торговельні органи повинні надавати звіти тільки в губкомвнуторг [9, ф. 423, оп. 1, опр. 195, арк. 116]. Приблизний підрахунок показав, що лише один статистик Криворізького райсоюзу за вересень і жовтень 1924 року заповнив біля тисячі всіляких форм, працюючи щоденно з 8-ми годин ранку до 11-12 годин ночі, а потім забирав ці форми ще й додому, щоб "підігнати роботу" [1, с. 21-22].

У вересні 1924 року на кооперативній нараді при Катеринославському губкомі ІІІ/б/У відмічалось, що звітність в кооперативних організаціях ведеться "з рук вон погано, але схожість балансів іноді неймовірна" [10, ф. 1, оп. 20, опр. 1838, арк. 109]. Колегія наркомвнуторгу УРСР у грудні 1924 року спеціально слухала питання про уніфікацію рахівництва та обліку [9, ф. 423, оп. 1, опр. 204, арк. 280]. А у серпні 1924 року економічне управління наркомату торгівлі республіки провело нараду про впорядкування та можливості уніфікації форм статистичної звітності торговельних організацій. Завідуючий статистичним відділом наркомвнуторгу І.М.Червиновський у своїй доповіді прямо заявив, що торговельної статистики - як органічного цілого комплексу - ще немає, що спостерігається повнісінька різнохарактерність і різноманітність статистичних форм і вимог з великою дозою в них примітивного ремісництва. Постанова даної наради передбачала введення одноманітних форм статистичної звітності, створивши для цього при наркомвнуторзі спеціальну робочу комісію для їх впорядкування з метою максимального спрощення та узгодження строків надання різним відомствам. До складу цієї комісії були включені представники з ЦСУ, УНГ, НК, РІ, наркомвнуторгу. Роботу комісії планувалося закінчити до 5 вересня, щоб до 1 жовтня 1925 року втілити в життя ці форми [9, ф. 539, оп. 3, опр. 629, арк. 1-2].

Замісник наркому торгівлі України М.І.Попов у 1925 році в Кооперативному бюлетні Вукоопспілки надрукував статтю "Для чого потрібна статистика", в якій написав, що "ми опрацьовуємо такий матеріал і на основі його робимо такі висновки, про які заздалегідь можна сказати, що вони далеко не відповідають дійсності". Він намагався проаналізувати причини невідповідності

статистичного матеріалу. Одна з них - велика кількість всіляких запитів з вимогою надання відомостей за самими різноманітними формами та методами обчислення. Бухгалтерії, перевантажені звичайною повсякденною роботою, виконували пред'явлені вимоги наспіх, заповнюючи відповіді даними "з голови". Друга причина - відсутність відповідальності у складачів статистичної звітності [2, с. 9-10].

Відомо, яку роль відіграють статистика і облік при обчисленні податків. Дані податкової статистики дуже важливі, зокрема, для вивчення динаміки товарообігу республіки. Але досліднику слід мати на увазі, що товарообіг, який враховувався податковим апаратом України, не вичерпував усього товарообігу, бо він не весь обкладався фіском: міжкооперативний товарообіг, обіг кооперативних підприємств, який не перевищував для кожного з них 20 тис. крб. на рік, обіги торговельних підприємств, які вибирали патенти І розряду, обіги базарної торгівлі, які проводилися не постійними торговцями, обіги діючих на Україні торговельних і промислових підприємств, які входили до трестів та об'єднань, правління яких знаходилися за межами УНР. У цьому випадку їх обіги повинні були враховуватися і обкладатися за місцем знаходження правління. Тому за оцінкою самого Наркомату фінансів України податковий апарат в 1923-1924 р. обклав лише 57,1 % всього товарообігу республіки, а врахував, включаючи не обкладений обіг об'єднань, 75,6 % товарообігу [9, ф. 30, оп. I, спр. 4434, арк. 26-27].

Недосконалість облік обігу в приватних торговельних підприємствах і велике свавілля фінінспекторів у цій області, звичайно ж, мало сприяли розвитку приватної торгівлі. Існуюче законодавство про порядок утримання промислового податку надавало право фіска встановлювати суму обігу торговельного підприємства не тільки на основі дійсно існуючих даних (торговельних книг, рахунків), але і за "передбаченням", тобто за розсудом фінінспектури і податкових комісій. Слід відзначити, що це право фінансовими органами застосовувалося досить широко, бо воно безпосередньо були зацікавлені в надмірному нарахуванні податків: із зібраних податкових сум одержували особливу винагороду у вигляді відсоткових відрахувань [8, 1923, 25 серп.]. Цю обставину треба врахувати досліднику при використанні податкової статистики.

Але й приватник витончувався в прагненні бути менше помітним для податкової інспекції. Так, в червні 1926 року в ЦСУ республіки звернулося Вінницьке окрестатбюро, яке зустрілося з таким явищем: приватні торговці вибирали патент кожне півріччя на

інше прізвисько (то на себе, то на свого опіквласника, то на свою дружину), внаслідок чого в "явилася дуже велика кількість підприємств, які не мали собі подібних в минулому півріччі і які потрібно було рахувати згідно з інструкцією ЦСУ УРСР як знову створені в заліковому півріччі, в той час як фактично вони існували і існують [9, ф. 582, оп. I, опр. 2365, арк. 88].

ЦСУ України відповіло, що дане питання "розглядається і обговорюється в українському масштабі", а також зроблено запит щодо пояснення і у ЦСУ СРСР [9, ф. 582, оп. I, опр. 2365, арк. 87].

Погано була поставлена статистика і в державній торгівлі. Хоча один з 12 основних законів "Ларька" передбачав встановлення звітності та обліку в роботі [10, ф. I, оп. 20, опр. 1905, арк. 2], але на практиці головними особливостями організації рахівної справи у "Ларьку" були хаотичність рахівництва і точки зору на баланс як на зовсім безвідповідальний документ, який можна було розглядати з різних точок зору [9, ф. 30, оп. I, опр. 4314, арк. 152]. Необізнаність в справжньому стані справ в "Ларьку" і призведе кінець кінцем до його скасування.

В 1925 році ЦКК НДП/б/ провело обмеження діяльності ЦСУ СРСР. Була відмічена незадовільна методика роботи ЦСУ, а в області обчислення економіки - статистична рутинна. Керівник ЦКК НДП/б/ В.В.Куйбишев підкреслив у заключному виступі в грудні 1925 року, що на підставі даних ЦСУ не можна робити політичних висновків [3, 1925, 12 груд.]. Але і після такої нищівної критики ЦСУ не покращило своєї діяльності. У 1926 році голова ВРНГ Ф.Е.Держинський відмітив: "Та звітність, яку ми збираємо, є фантастика, кваліфікована брехня ... При цій системі виходить так, що ти можеш брехати скільки завгодно" [11, с. 497]. Такий різкий вислів про загальну діяльність ЦСУ, безумовно, відносився і до якості обліку в торгівлі.

У березні 1927 року в роботу по скороченню і спрощенню звітності підключився і наркомат РСІ УРСР. РСІ відмітила надмірну деталізацію, громіздкість і складність звітності в торгівлі, нашарування нових питань над старими, які ускладнювали облік, робили його нечітким, а звітність врешті-решт хронічно запізнювалася. Це в свою чергу викликало до життя термінову оперативну звітність. В результаті різноманітної звітності були і різноманітні дані, нерозмірні показники [9, ф. 539, оп. 19, опр. 45, арк. 49].

Як результат такого обліку і звітності - розходження в надру-

кованих статистичних "аних в залежності від того, які матеріали бралися до уваги: податкової статистики або ЦСУ. Так, наприклад, "Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України в 1925-1926 - 1930 рр." відмічав у 1925-1926 рр. 60947 торговельних підприємств на селі [12, с. 13], а "Статистичний довідник "Народне господарство УРСР" за той же рік - 51506 [13, с. 349-350]. І такі приклади можна наводити за різні роки. Тому досліднику слід мати на увазі, що статистичні таблиці представляють собою обробку початкового матеріалу (бланків переписів, анкет експедиційного обстеження, звітності всілякого роду та ін.).

Результати діяльності РСІ в питаннях скорочення звітності торговельних організацій республіки такі: до скорочення було 638 форм звітності з 891272 питаннями, а звітність, яка представлялася, мала 329 форм з 501775 питаннями. Після скорочення залишалось 407 форм звітності, яку одержували з 189478 питаннями і 154 форм з 374281 питаннями звітності, яку представляли [9, ф. 539, оп. 19, спр. 153, арк. 16].

Здавалось, був зроблений крок до техніко-організаційного покращення звітності. Але торговельні організації фактично не мали зменшеної звітності головним чином тому, що цілий ряд республіканських і союзних організацій вже після "скорочення" звітності вимагали нових форм звітності. Так, зокрема, в кінці 1927-1928 рр. були встановлені нові розширені форми податкової статистики, які за своїм обсягом були майже вдвічі більше форм, які існували в Україні. Не дивлячись на протест наркомату РСІ УРСР, оснований на тому, що існуючих форм достатньо для роботи наркомату фінансів УРСР, наркомат РСІ СРСР приписав провести вказані форми у життя. Таким чином, одним виданням такого річного звіту вся робота, пророблена наркоматом РСІ республіки по звільненню від непотрібної звітності, звелась практично нанівець [9, ф. 539, оп. 19, спр. 45, арк. 58].

Як відмічав республіканський наркомат РСІ, при складанні форм звітності зовсім не думали про те, для чого вони призначені. Форми звітності повинні були так побудовані, щоб давати найбільшу наочність вимагали найменшу кількість часу на їх складання, що можливо було лише при умові відповідності наданих звітних даних існуючій системі обліку. Інакше робота по складанню звітності перетворювалася у самостійну, часто-густо досить важку кропітку працю на шкоду основній роботі торговельного закладу [9, ф. 539, оп. 19, спр. 153, арк. 2].

У кінці 1927 року колегія наркомату РСІ УРСР, слухачки висновки перевірки виконання своїх постанов з питань скорочення звітів наркоматів промисловості і торгівлі, оголосила сувору догану з попередженням завідувачому планово-економічному відділом наркомторгу УРСР М.О.Накрасову за розсилання нових форм торговельним організаціям без попереднього узгодження з наркоматом РСІ. Одночасно наркомат РСІ республіки звернувся до наркомату РСІ СРСР з проханням розглянути нову звітність ВРНГ, ЦСУ і наркомату праці СРСР, бо вимоги, які пред'явлені ними наркомату промисловості і торгівлі УРСР, "частково анулюють вироблені наркоматом РСІ УРСР скорочення звітності" [9, ф. 539, оп. 19, спр. 153, арк. 19, 20]. Констатуючи, що директива відносно скорочення звітності в торговельних організаціях виконана недостатньо, наркомат РСІ УРСР вказав на необхідність її подальшого скорочення і спрощення [9, ф. 539, оп. 19, спр. 153, арк. 48].

Влітку 1929 року відділ торговельної статистики ЦСУ республіки проводив чергове обстеження приватної торгівлі. У зв'язку з тим, що велика торгівля, яка була зобов'язана вести звітність, в приватному секторі майже зникла і приватний торговельний сектор був представлений виключно підприємствами II і III розрядів, які не вели книг і належали напівосвіченим власникам, це питання набуло особливого загострення. Представники наркомату фінансів вважали зайвим експедиційні роботи ЦСУ по лінії обстеження приватної торгівлі методом опитування, пропонуючи використовувати дані фінінспекторів, які накопичили фактичний матеріал про обіг, товарні запаси, витрати і прибуток приватних торговців. Представники держплану дотримувались протилежної точки зору, знаходячи матеріали фіска тенденційними, і вважали, що безпосереднє опитування приватників апаратом ЦСУ є єдиним надійним джерелом. Комісія РСІ погодилася з доказами представника наркомату фінансів і визнала необхідним переглянути методи майбутніх обстежень приватного капіталу в торгівлі. Ця комісія вважала за необхідне замінити відомості, які одержувалися безпосереднім опитуванням приватника агентами статистичних органів, відомостями, які одержували органи податкової інспектури. Виходячи з цього, завідувачий відділом торговельної статистики ЦСУ УРСР І.Беленін повідомляв в секцію динаміки торгівлі ЦСУ СРСР, що матеріали обстежень приватної торгівлі 1928 і 1929 рр. тенденційні: обіги зменшені, як зменшені і розміри валового накладення [9, ф. 582, оп. I, спр. 4987, арк. 77, II6].

Цей, як і раніше неадаптований матеріал, наочно свідчить про якість обстеження як приватної, так і у суспільної торгівлі. Навіть в кінці непу так і не була вироблена система якісного обліку і звітності в торгівлі. Ми можемо зробити висновок, що погано поставлений облік і статистика в торгівлі – складова частина всієї неякісної статистики в радянській державі. Далека від вдосконалення податкова статистика мекнула в подібну якість роботи статистичного управління. Велика кількість різноманітних форм статистичної звітності не була гарантом точного планування завозу товарів потрібного асортименту в конкретні райони республіки. А спроби скоротити і уніфікувати звіт та статистику в торгівлі не давали бажаних результатів. Як показала практика господарчого будівництва на протязі радянської доби, неякісний звіт і недостовірні статистичні дані були супутниками не тільки торгівлі, але й інших галузей народного господарства.

Л і т е р а т у р а

1. Карагуєвський М. "Тихий ужас" // Кооп. бюл. Вукоопспилки. – 1924. – № 43-44.
2. Попов М.И. Для чего нужна статистика // Кооп. бюл. Вукоопспилки. – 1925. – № 21.
3. Экономическая жизнь: Ежедневная газета Совета труда и обороны СССР и Экономического совещания РСФСР. – М., 1924.
4. Вруцкус В. Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьба // Вопросы экономики. – 1991. – № 9.
5. Всесоюзная городская торговая перепись 15 марта 1923 г. – Харьков, 1924.
6. Торговля Украины в 1923 г. Сб. статей. – Харьков, 1924.
7. КПСС в резолюциях... – М., 1973. – Т. 3.
8. Украинский экономист / Орган Экономического совещания УССР.
9. Центральный государственный архив видов органов государственного управления Украины.
10. Центральный государственный архив общественных объединений Украины.
11. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. – М., 1977. – Т. 2.
12. Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України. – Харків, 1931.
13. Народное хозяйство УССР. Статистический довідник. – К., 1935.